

MARIA ŁUSZCZYŃSKA

ORCID <https://orcid.org/0000-0003-4549-0130>

PRAWA OSÓB STARSZYCH A ZJAWISKO MARGINALIZACJI SPOŁECZNEJ

ABSTRAKT

Zagadnienie praw osób starszych jest coraz powszechniej dyskutowane w szerszym kontekście praw człowieka. Istnieje wiele dowodów z życia społecznego, że prawa te nie są przestrzegane w takim stopniu, jak być powinny. Kwestia zapewniania i respektowania praw osób starszych jest wyzwaniem dla organów państwa, stających na straży praw człowieka oraz kreujących kierunki polityki społecznej w tym względzie. Jest to tym ważniejsze, że seniorzy z racji wieku, stanu zdrowia, osłabienia pozycji społecznej rzadko stają się rzecznikami swoich własnych interesów. Są ofiarami nieoczywistego i często niewidocznego procesu marginalizacji i samowykluczenia z aktywnego życia społecznego. Celem tego artykułu jest nakreślenie istoty i przejawów marginalizacji osób starszych w kontekście mechanizmów, związanych z jednej strony z ich funkcjonowaniem, wynikającym z wieku, z drugiej z postawami społecznymi wobec seniorów. Omówione zostaną prawa przynależne osobom starszym oraz podstawowe uwarunkowania ochrony tych praw.

Słowa kluczowe: marginalizacja, automarginalizacja, osoby starsze, prawa osób starszych

WPROWADZENIE

Status prawny osób starszych określa w Polsce ustawa z dnia 11 września 2015 r. o osobach starszych (Dz.U. 2015 poz. 1705), zgodnie z którą za osobę starszą w Polsce uznaje się każdego, kto ukończył 60. rok życia¹⁾. Na potrzeby prezentowanego artykułu ta cenzura wiekowa zosta-

¹⁾ Przedmiotowa ustawa określa zakres monitorowania i przedstawiania informacji o sytuacji osób starszych, podmioty uczestniczące w realizacji tego zadania oraz źródła jego finansowania.

nie przyjęta jako wyznacznik osoby starszej, choć z zastrzeżeniem, że wiek chronologiczny często nie pokrywa się z wiekiem biologicznym czy psychologicznym i że każda osoba starsza jest unikalna i różna od pozostałych, co często powoduje trudności w precyzyjnym zdefiniowaniu osób starszych jako populacji opisywanej w różnorodnych analizach teoretycznych.

Osobom starszym, podobnie jak innym grupom wiekowym, przysługuje taka sama ochrona prawna, gwarantowana przez Konstytucję, Kodeks Karny, Kodeks Rodzinny i Opiekuńczy, Kodeks Cywilny, Kodeks Pracy i inne kodeksy obowiązujące w Polsce. Ponadto osoby starsze podlegają ochronie ze względu na wszystkie dokumenty międzynarodowe, które odnoszą się do praw człowieka, o czym będzie mowa w dalszej części tekstu.

Osoby starsze, wbrew tradycji ustawy o opiece społecznej z 1923 r., nie są bezpośrednimi adresatami pomocy społecznej. Wiek nie jest wymieniony jako jeden z powodów świadczenia pomocy społecznej w Polsce, aczkolwiek w pewnym zakresie pojawia się w ustawie o pomocy społecznej kwestia wieku jako kryterium domyślne do udzielania pomocy²⁾.

Wydaje się jednak, że istnieje kilka czynników, które wpływają na konieczność wzmożonej ochrony sytuacji osób starszych w prawodawstwie. Po pierwsze, wszelkie prognozy demograficzne ukazują perspektywę znacznego i przyspieszonego starzenia się społeczeństw, szczególnie w krajach wysokorozwiniętych. Światowa populacja osób w wieku powyżej 60 lat wzrasta systematycznie – począwszy od 8% w 1950 r., do 10% w 2000 i 21% prognozowanych w 2050 r. (Kowal, Goodkind, He, 2016), co spowoduje konieczność skuteczniejszej adaptacji społeczeństw do funkcjonowania wobec starości. Wspomniane zmiany demograficzne powodują, że zwiększanie się liczby osób starszych w ogólnej strukturze społecznej może pociągać za sobą podwyższone ryzyko nadużyć, związanych, jak pokazuje praktyka życia społecznego, ze wzrostem przemocy wobec osób starszych (np. badania Małgorzaty i Jerzego Halickich (Halicka, Halicki, Kramkowska, Szfranek, 2015) czy Jolanty Maćkowicz (2017), nadużyciami ekonomicznymi,

²⁾ Artykuł 7 ustawy o pomocy społecznej określając podstawy do udzielenia pomocy społecznej nie określa wszystkich podstaw (stanowi katalog otwarty), na co wskazuje zawarte w nim sformułowanie „w szczególności”. Por. art. 7 ustawy z dnia 12 marca 2004 r. o pomocy społecznej (Dz.U. 2004 nr 64, poz. 593 z późn. zm.).

ale też słabo jeszcze diagnozowaną, aczkolwiek zauważalną, dyskryminacją ze względu na wiek przez instytucje ochrony zdrowia, instytucje sektora finansowego czy też instytucje rynku pracy.

Po drugie, należy podkreślić, że dominująca w opisie starzenia się populacji jest perspektywa statystyczna, związana z kondycją zdrowotną, ekonomiczną, a także sytuacją polityczną osób starszych, a w mniejszym stopniu dominuje zainteresowanie indywidualną perspektywą przechodzenia przez proces starzenia się – składający się nie tylko z obiektywnej sytuacji życiowej, lecz także postaw wobec starości i sposobu jej przeżywania. Wiele badania międzynarodowych, prowadzonych w perspektywie interdyscyplinarnej, skupia się na negatywnych stronach starości – stereotypach, ageizmie, wykluczeniu (Swift, 2013; North, Fiske, 2013; Willetts, 2010; Blunt Bugental, Hehman, 2007). Dla przeciwwagi tych zjawisk coraz częściej w badaniach podkreśla się, że kluczem do dobrego starzenia się jest przyjmowanie określonej postawy, podbudowanej pozytywnym nastawieniem do upływu czasu i własnego przemijania (Levy, 2018; Robertson, King-Kallimanis, Kenny, 2015; Shenkin, 2014).

Po trzecie, panujący powszechnie kult młodości, orientacja na zmianę, nowość, postęp i szybkie tempo życia, rozwoju, rewolucja naukowo-techniczna, oświatowa i medialna mogą doprowadzić do tego, że osoby starsze, które z trudem odnajdują się w takiej dynamice, mogą być narażone na postawy dyskryminacyjne, oszustwa, manipulację i inne nadużycia.

Celem tego artykułu jest nakreślenie zakresu i istoty zjawiska marginalizacji osób starszych w kontekście mechanizmów, związanych z jednej strony z ich funkcjonowaniem, wynikającym z wieku, z drugiej – z postawami społecznymi wobec osób starszych. Zostaną tu omówione prawa przynależne osobom starszym oraz podstawowe uwarunkowania ochrony tych praw.

MARGINALIZACJA POPRZEZ DYSKRYMINACJĘ

Osoby starsze w wymiarze społecznym stają się ofiarami **dyskryminacji**. Oznacza ona „nierówne traktowanie członków danej grupy lub kilku grup społecznych w odniesieniu do innych ludzi. Przejawia się ona najczęściej w formie pozbawienia lub ograniczenia praw, prześladowania bądź w nie-

przychylnym nastawieniu lub uprzedzeniu” (Leszczyńska-Rejchert, 2010, s. 81). Z kolei Todd Nelson (2003, s. 257) opisuje dyskryminację jako „negatywne zachowanie wobec danej osoby, wynikające z jej przynależności grupowej”. Do dyskryminacji dochodzi wtedy, gdy dany człowiek jest traktowany inaczej, gorzej niż inna osoba w podobnej sytuacji. Powodem takiego gorszego traktowania może być płeć, rasa, pochodzenie, narodowość, wyznanie, światopogląd, niepełnosprawność, orientacja seksualna i w końcu wiek (Skibińska, 2009, s. 218–221; Bocianowski, 2009, s. 8–17). Można mówić o dyskryminacji bezpośredniej, w sytuacji, gdy osoba ze względu na posiadanie jakiejś cechy (wieku, płci, wyznania, niepełnosprawności i in.) spotka się z odmową zaspokojenia swoich potrzeb. Dyskryminacja może mieć także charakter pośredni, występuje wówczas, gdy „pozornie neutralne warunki, kryteria lub praktyki stosowane są na równi wobec wszystkich, lecz w sposób szczególny dotyczą konkretną grupę, której przypisuje się daną cechę relewantną, a nie mogą zostać uznane za obiektywnie uzasadnione” (Szatur-Jaworska, 2008, s. 7). Można również mówić o dyskryminacji zwielokrotnionej, która występuje wobec osoby, posiadającej kilka cech, ze względu na które doświadczają odmowy zaspokojenia swoich potrzeb (np. ze względu na płeć i wiek).

Jak pisze Barbara Szatur-Jaworska (2005, s. 9), badaczka tematu dyskryminacji ze względu na wiek, dyskryminacja wynika z takich zjawisk, jak:

- negatywne stereotypy dotyczące starości;
- kult młodości w polskim społeczeństwie;
- kryzys etyczny w przypadku zawodów zaufania publicznego (np. w zawodach medycznych);
- brak rzetelnej wiedzy o starości wśród pracodawców, decydentów i wśród osób świadczących różnorodne usługi osobom starszym;
- bezrobocie nasilające konkurencję na rynku pracy;
- niedostatek pieniędzy w gospodarstwach domowych i w polityce społecznej;
- nasilenie specyficznych potrzeb w starszym wieku – zdrowotnych, opiekuńczych;
- procedury i zasady stosowania prawa (np. zasada kontrydiktoryjności w postępowaniu cywilnym);

- procedury dzielenia środków finansowych pomiędzy instytucje polityki społecznej (np. pochodzących z Narodowego Funduszu Zdrowia);
- niskie wykształcenie i osamotnienie ludzi starych;
- zła organizacja pracy instytucji obsługujących osoby starsze (np. brak kompleksowej opieki geriatrycznej).

Jak zatem wynika z powyższego zestawienia, czynniki dyskryminacyjne nie są bynajmniej powierzchownymi przejawami zachowań, łatwymi do zmiany nawykami społecznymi, wynikającymi z niewiedzy, niechlujności intelektualnej, bądź z braku dobrego wychowania. Są to dość głębokie mechanizmy i zjawiska społeczne, bazujące na archetypicznych przekonaniach o słabości i bezużyteczności osób w określonym wieku.

Dyskryminacja społeczna wobec osób starszych ze względu na to, że jest stosowana wobec osób w określonym wieku często jest nazywana mianem **ageizmu** (polski odpowiednik „wiekizm” – Szukalski, 2012, s. 245) – pojęcia, które w 1969 r. wprowadził do terminologii naukowej Robert N. Butler. Termin ten oznacza „niechęć do ludzi starych opartą na przekonaniu, że starzenie się czyni ich nieatrakcyjnymi, nieinteligentnymi, niezdolnymi do pracy zawodowej, słabymi i seksualnie nieaktywnymi”, a także: „narzucanie innym własnych przekonań na temat tego, co można i/lub powinno się robić w określonym wieku” (Zych, 2007, s. 47). Ageizm (podobnie jak inne -izmy) obejmuje postawy i przekonania oparte na stereotypach i uprzedzeniach. W odniesieniu do ageizmu dotyczy przekonań na temat potrzeb, kompetencji, zdolności, umiejętności potrzeb i przydatności ludzi ze względu na biologiczne zróżnicowanie i związany z tym proces starzenia się. W efekcie postawy wymierzonej przeciwko osobom starszym z racji ich wieku przypisywane są im takie negatywne cechy, jak społecliwość³⁾, niezdolność do uczenia, naiwność, uprzykrzanie życia innym, maruderstwo,

³⁾ Termin „spolegliwość” może mieć dwa przeciwstawne nacechowane znaczenia. W pierwszym, wprowadzonym przez Tadeusza Kotarbińskiego, pod pojęciem społecliwego opiekuna rozumie się osobę, na której zawsze można polegać, nie tylko w sensie praktycznym, we wsparciu w sprawach życiowych, lecz także w wymiarze moralnym, w którym opiekun stoi na straży moralnego postępowania osoby, którą się opiekuje. Por. Kotarbiński, 1987). Współcześnie, terminu „spolegliwy” używa się w znaczeniu uległości, cechy osoby, która łatwo ustępuje i podporządkowuje się innym, por. *Słownik języka polskiego PWN*.

powolność, zaniedbanie, nudziarstwo i inne (Miluska 2008; Miluska, 1996; Szukalski 2004; Zebrowitz, Montepare, 2008). Takie kategoryzowanie osób starszych zniekształca rzeczywistość, w której osoby starsze są bardzo różnorodne – ze względu na doświadczenia życiowe, wykształcenie, styl życia, zasoby rodzinne i finansowe, stan zdrowia, w końcu na subiektywnie przeżywane podejście do swojej starości. Strategia kategoryzowania i przez to upraszczania sposobu opisu osób starszych prowadzi do etykietowania. Im człowiek starszy, tym bardziej zdaje się tracić siłę do wyrażania swojej indywidualności i niepowtarzalności (*Nasze ciała, nasze życie*, 2004). Nie sprzyja też temu kultura współczesna, określana mianem konsumpcyjnej. Również osiągnięcia współczesnej medycyny sprawiają, że starość staje się wstydlivym tłem dla kultu młodości, zdrowia, piękna i nowoczesności, przez co jest kojarzona z chorobą, umieraniem. Jest mało efektywna, wywołująca lęk, coś, co za wszelką cenę „nowoczesny” człowiek stara się ukryć i uwolnić się. To może prowadzić do nieprzygotowania do pełnienia nowej życiowej roli – roli bycia człowiekiem starszym. Na tym tle powstają teorie gerontologiczne, zachęcające osoby starsze i starzejące się do akceptacji upływu życia, utrzymywania i rozwijania aktywności społecznej i życiowej, a także do poszukiwania głębszego sensu poprzez dokonywanie pozytywnego bilansu życia, tak żeby starość stawała się okresem ciągłego rozwoju i zaangażowania⁴).

Takie opresyjne postawy mogą i zdaniem wielu badaczy zjawiska (Pędich, 1996; Synak, 2003; Szatur-Jaworska, 2003; Trafiałek, 2003a; Trafiałek, 2003b), doprowadzają do **marginalizacji społecznej**, która zdaniem jednej z badaczek, rozumiana jako „wielopłaszczyznowe wykluczenie ze społeczeństwa [...], stała się wszechobecna i mocno zakorzeniona w społecznej mentalności” (Trafiałek, 2003b, s. 474). Niektóre osoby starsze, znajdujące się w trudnej sytuacji zdrowotnej, rodzinnej, materialnej czy społecznej poszerzają populację osób, które w Polsce są coraz bardziej za-

⁴ W Polsce reprezentantami wspomnianych teorii gerontologicznych są przedstawiciele rozmaitych środowisk akademickich w osobach Beaty Bugajskiej, Elżbiety Dubas, Artura Fabisia, Jerzego Halickiego czy Zofii Szaroty, którzy w swoich licznych opracowaniach naukowych promują pozytywne starzenie się, teorie aktywizacji, społeczne teorie starzenia się, czy satysfakcji życiowej i dodatniego bilansu życia.

grożone wykluczeniem społecznym (Rysz-Kowalczyk, 2001, s. 45). Czynniki, które sprzyjają zagrożeniu wykluczeniem zdają się być niski status materialny, połączony ze złym stanem zdrowia czy niepełnosprawnością, ale też głęboki stereotyp społeczny osoby starszej jako osoby gorszej, nienadającej, nieciekawej, dla której ważny jest tylko dom, rodzina i Kościół (Orzechowska, 2006, s. 210–211).

Wykluczenie społeczne osób starszych w Polsce dotyczy czterech obszarów: (1) ekonomicznego (sfery konsumpcji i produkcji); (2) politycznego (utrudnień w uczestnictwie w życiu politycznym, nawet na poziomie lokalnym); (3) społecznego (niski poziom aktywności, ograniczone kontakty rodzinne i pozarodzinne); (4) świadomościowego (nieobecność lub niewystarczająca obecność w kulturze masowej, w komunikacji społecznej, w przestrzeni publicznej) (Kępa, 2012, s. 267). Najmniej przejawów marginalizacji obserwuje się w rodzinie, choć w obszarze tabu znajdują się problemy uzależnienia osób starszych i przemocy wobec i ze strony osób starszych w rodzinie. Wykluczenie społeczne najdotkliwiej dotyka osoby samotne, posiadające niskie wykształcenie i niskie dochody, często również wpływ na doświadczenie marginalizacji mają cechy indywidualne osób starszych (Kuchcińska, 2009, s. 177–180).

Te cechy mogą, w odniesieniu do zakresu tożsamości osób starszych prowadzić do automarginalizacji, inaczej określanej mianem samowykluczenia się. To zjawisko w znacznej mierze decyduje o słabej obecności osób starszych na rynku pracy, w życiu politycznym i uczestnictwie społecznym w pozarodzinnych kontaktach społecznych (Szatur-Jaworska, 2005, s. 68–70). Automarginalizacja polega na akceptacji swojej niekorzystnej sytuacji społecznej i ograniczaniu w przystosowaniu do tej sytuacji własnych życiowych aspiracji. Jest to „dobrowolne” wycofanie się z życia społecznego (Rysz-Kowalczyk, 2001, s. 38). Automarginalizacja może prowadzić do niewidzialności (*invisible*), niesłyszalności (*inaudible*), ujednoczenia poprzez wspólny stereotyp, odsuwania od głównego nurtu życia społecznego (mainstreamu), np. brak osób starszych w głównej polityce jako ważnych aktorów życia społecznego. Pomimo tego, że elity polityczne są tworzone w dużej mierze przez osoby powyżej 60. roku życia, to ich obecność w polityce jest efektem działań długofalowych, które rozpoczęli w wieku młodym. Czę-

sto zdarza się również, że decyzje podejmowane przez polityków w wieku senioralnym, nie są determinowane interesem społecznym grupy wiekowej, do której sami należą. Nie można ich zatem w pełni uznawać za polityczną reprezentację osób w wieku dojrzałym. Osoby starsze nie wkraczają na arenę polityczną po osiągnięciu wieku senioralnego, ich obecność w świecie polityki jest warunkowana rozpoczęciem aktywności politycznej wtedy, gdy byli młodszy.

Automarginalizacja może być definiowana w kontekście teorii społecznych takich jak teoria społecznego wyłączenia (lub też teoria wycofania, nieangażowania się) (Cumming, Henry), teoria aktywności (Havighurst, Albrecht, Cavanateore), rozwoju tożsamości (Giddens), teoria politycznej ekonomii starości (Estes, Walker, Guillemard), teoria naznaczenia społecznego zaadaptowana dla analizowania starości (Kuypers, Bengtson), teoria wyuczonej bezradności (Seligman), koncepcja biegu życia (linii życia, kursu życia), reprezentowana przez G. Hagestad i M. Kohli (Synak, 1999; Hallicki, 2006). Oczywiście w ramach każdej z tych teorii automarginalizacja miałaby inny wymiar, ale dokładne omówienie każdego z nich wykracza daleko poza ramy tego tekstu.

Zdarza się, że społeczne funkcjonowanie osób starszych rozpatrywane jest w kategoriach ciężaru – obciążenia finansowego, opiekuńczego, przestrzennego i innych, związanych z przekonaniem o ich nieprzydatności. Często również nastawienie społeczne, prowadzące do marginalizacji, uruchamia i pociąga za sobą zachowania i postawy automarginalizacyjne (samowykluczające). Polegają one na akceptacji dyskryminujących nastawień i negatywnie oceniających postaw przejawianych wobec osób starszych przez inne osoby czy instytucje – według klucza wieku, relacji lub systemów prawnych i politycznych. Zaakceptowanie przez osobę starszą oddziałujących na nią z zewnątrz uprzedzeń może prowadzić do uznania swojej nieobecności w społeczności – rozumianej wąsko jako krąg rodzinny czy krąg znajomych, lub szeroko jako udział społeczny w życiu społeczności lokalnej bądź szerzej w społeczeństwie obywatelskim. Dzieje się to na mocy mechanizmów automarginalizacyjnych, które mogą doprowadzić poprzez wyłączenie się z życia społecznego do załamania zdrowotnego czy psychicznego.

Można wyodrębnić dwa rodzaje oddziaływań automarginalizacyjnych – pierwotny i wtórny. Ten pierwszy uznaje, że osoba starsza najpierw sama uznaje siebie za jednostkę nieprzydatną społecznie, schorowaną, słabą, nieprzydatną społecznie, co prowadzi do jej niskiej samooceny. W reakcji na taką postawę, na zasadzie samospełniającego się proroctwa (Merton, 1982, s. 462–476.) otoczenie społeczne osoby starszej dostosowuje się do jej sposobu przeżywania starości i przyjmuje perspektywę „nieprzydatności”, co sprzyja wykluczeniu społecznemu osoby w wieku dojrzałym. Drugi rodzaj procesu automarginalizacji rozpoczyna się od otoczenia, które akceptuje stereotyp osoby starszej, co prowadzi do obniżenia samooceny, poczucia własnej godności oraz do przekonania o własnej bezużyteczności, „przestarzałości” i bezwartościowości (Czykwin, 2007, s. 65, 258–259).

Pojęcie automarginalizacji jest lepiej rozpoznane w odniesieniu do osób z niepełnosprawnością (Rutkowska, Krause, 2009; Zielińska-Król, 2015). W przypadku osób starszych jest one mało zdefiniowane. Nie są prowadzone badania zjawiska automarginalizacji w odniesieniu do osób starszych, szczególnie w odniesieniu do starych-starych⁵⁾, czyli pokolenia urodzonego w latach 40. i 50. XX wieku.

Z perspektywy interesu społecznego, samych osób starszych, ale też ich rodzin, ważne jest, żeby kapitał społeczny, jaki niewątpliwie posiadają i tworzą seniorzy, nie był zaprzepaszczone. Kapitał społeczny tworzą te wszystkie zasoby, które osoby starsze posiadają, czyli ich wiedza, umiejętności, doświadczenie życiowe, zainteresowania i in., a który stanowi potencjał współdziałania, przynoszący korzyść osobom, grupom i społeczeństwom, a odnosi się on do powiązań międzyludzkich i norm społecznych. Poziom kapitału społecznego seniorów jest przedmiotem wybiórczego pomiaru badaczy społecznych (Klimczuk, 2012), choć prawdopodobnie przeprowadzenie zbiorowych analiz mogłoby ukazać, jak wysokim poziomem kapitału społecznego dysponują

⁵⁾ Istnieje teoria wyróżniająca następujące podgrupy wieku poprodukcyjnego – młodzi-starzy *young-old* (65–74 lat), starzy *old* (w wieku 74–84 lat), i starzy-starzy *old-old* (w wieku powyżej 85 lat), patrz *Demographics of Aging* za: Transgenerational.org (10.09.2019). Jako uzupełnienie tej ostatniej klasyfikacji pojawia się często ostatnia, czwarta grupa osób starszych w wieku powyżej 100 lat określana mianem najstarszych-starych (*the oldest-old*).

osoby starsze. Często jednak dzieje się tak, że osoby starsze są marginalizowane, w przekonaniu, że ponieważ nie są aktywnymi zawodowo członkami społeczeństwa, nie są tak sprawne i samowystarczalne, jak przedstawiciele młodszych pokoleń, nie są tak zdrowe i zamożne, jak ich dzieci i wnuki, to ich rola i znaczenie maleją. I to nawet w sytuacji, w której są często źródłem wsparcia finansowego dla młodszych członków swoich rodzin, to w zdecydowanie mniejszym stopniu to wsparcie otrzymują. Świadczy o tym chociażby pomiar poziomu ubóstwa wśród osób starszych (GUS, 2017)⁶.

Przywołując koncepcję angielskiego socjologa Anthony'ego Giddensa (2004, s. 346), można przyjąć, że marginalizacja społeczna odnosi się do sytuacji, w której jednostki i grupy zostają pozbawione możliwości pełnego uczestnictwa w życiu społecznym, tracą szanse, które ma większość ludzi. Może się to dokonywać w trzech wymiarach – ekonomicznym, politycznym i społecznym.

PRAWA OSÓB STARSZYCH ORAZ STRATEGIE ICH OCHRONY

Prawa osób starszych są częścią katalogu praw człowieka, przynależących każdemu człowiekowi. Opierają się na naczelnych wartościach takich jako godność, równość i szacunek dla każdego człowieka. Chronią przed poniżaniem i dyskryminacją. Jak pisze Adam A. Zych, prawa osób starszych oznaczają „prawo ludzi starszych do pozostawania jak najdłużej pełnosprawnymi i pełnoprawnymi członkami społeczeństwa, co nakłada na państwo określone zobowiązania, czyli obowiązek zapewnienia systemu rozwiązań pozwalających na godną starość oraz zgodne z prawem pełnienie ról społecznych (rodzinnych, zawodowych, obywatelskich czy też towarzyskich), korzystanie z dóbr publicznych i infrastruktury społecznej, a także gromadzenie zasobów

⁶ Osoby starsze w mniejszym stopniu niż młodzi są dotknięte ubóstwem, ale ze względu na swój wiek i stan zdrowia mają one ograniczone możliwości podejmowania aktywnych działań zmierzających do poprawy swojej sytuacji materialnej. Często są samotne, co pogłębia ich problemy finansowe. Nie zawsze też mogą liczyć na pomoc rodziny. Nawet jeśli mieszkają wspólnie z dziećmi, to w sytuacji bezrobocia często zdarza się, że ich świadczenia emerytalne są jedynym regularnym źródłem dochodów wielopokoleniowej rodziny; por. GUS, 2017.

i zdobywanie dochodów w godny sposób” (Giddens, 2004, s. 346). Prawa osób starszych są prawami przyrodzonymi, wszystkie one wyrastają z podstawowego prawa do życia, godności i realizacji swoich potrzeb. Są gwarantowane aktami ogólnymi, takimi jak Powszechna Deklaracja Praw Człowieka (1948) czy Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej (Konstytucja RP z dnia 2 kwietnia 1997 r.). Nie istnieje zatem żaden odrębny zbiór praw osób starszych, inny niż w przypadku pozostałych grup wiekowych. Można przywołać wybrane prawa na podstawie Europejskiej Konwencji Praw Człowieka (Konwencja o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności sporządzona w Rzymie dnia 4 listopada 1950 r., zmieniona następnie Protokołami nr 3, 5 i 8 oraz uzupełniona Protokołem nr 2; Dz.U. 1993 nr 61, poz. 284), przyjętej w 1950 roku. Państwa – sygnatariusze Konwencji (w tym Polska, która ratyfikowała Konwencję w 1993, a niektóre jej artykuły w 1994, 2000 i 2002 r.) zobowiązują się do zapewnienia każdemu człowiekowi praw i wolności w niej określonych, a mianowicie:

- prawa do życia;
- prawa do godnego traktowania;
- prawa do wolności i bezpieczeństwa osobistego;
- poszanowania życia prywatnego i rodzinnego;
- prawa do zawarcia małżeństwa;
- prawa do rzetelnego procesu sądowego;
- prawa do skutecznego środka odwoławczego;
- wolności myśli, sumienia i wyznania;
- wolności słowa;
- wolności zgromadzania się i stowarzyszania;
- zakazu karania bez podstawy prawnej;
- zakazu tortur oraz poniżającego lub niehumanitarnego traktowania albo karania;
- zakazu niewolnictwa i pracy przymusowej;
- zakazu dyskryminacji przy korzystaniu z praw i wolności (Prawa człowieka, Poradnik dla osób starszych, 2012, s. 10).

W katalogu podstawowych, fundamentalnych dla codziennego funkcjonowania praw, w tym praw osób starszych, można znaleźć prawo do życia, prawo do wolności, nietykalności osobistej i bezpieczeństwa, do sa-

mostanowienia, do pomocy społecznej, do poziomu życia zapewniającego zdrowie i dobrobyt, prawo do ochrony zdrowia, do stowarzyszania się, do pobierania nauki i do pracy.

Te prawa dotyczą pewnych obszarów dominujących w funkcjonowaniu osób starszych, takich jak rynek pracy, ubezpieczenia społeczne, ochrona zdrowia, rodzina, pomoc społeczna, udział osób starszych w życiu publicznym, rynek dóbr i usług. W nich wszystkich można znaleźć przykłady na nadużycia, dyskryminację i przemoc wobec seniorów.

Wymienione obszary są zabezpieczane przez stosowne akty prawne. W Polsce podstawowym dokumentem zapewniającym ochronę praw wszystkich obywateli jest Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z 1997 roku. W nawiązaniu do Europejskiej Konwencji Praw Człowieka Konstytucja uznaje przyrodzoną godność każdego człowieka, co stanowi źródło jego wolności i praw. Konstytucja również nakłada na władze publiczne obowiązek poszanowania godności każdego człowieka i ochrony tej godności. W rozdziale drugim (Wolności, prawa i obowiązki człowieka i obywatela) umieszczony został pełen katalog praw i wolności gwarantowanych konstytucyjnie.

Również w innych aktach, poza wspomnianymi kodeksami, znajdują się zapisy, które w swej mocy chronią i zapewniają przynajmniej teoretycznie możliwość zaspakajania potrzeb osób starszych w celu ochrony ich godności. Pośród nich można wymienić następujące akty prawne:

- 1) ustawę z dnia 12 marca 2004 r. o pomocy społecznej (Dz.U. 2004 nr 64, poz. 593 z późn. zm.);
- 2) ustawę z dnia 17 grudnia 1998 r. o emeryturach i rentach z Funduszu Ubezpieczeń Społecznych (Dz.U. 1998 nr 162, poz. 1118 z późn. zm.);
- 3) ustawę z dnia 24 stycznia 1991 r. o kombatantach oraz niektórych osobach będących ofiarami represji wojennych i okresu powojennego (Dz.U. 1991 nr 17, poz. 75 z późn. zm.);
- 4) ustawę z 27 sierpnia 2004 r. o świadczeniach opieki zdrowotnej finansowanych ze środków publicznych (Dz.U. 2004 nr 210, poz. 2135 z późn. zm.);
- 5) ustawę z dnia 19 sierpnia 1994 r. o ochronie zdrowia psychicznego (Dz.U. 1994 nr 111, poz. 535 z późn. zm.);

- 6) ustawę z dnia 28 listopada 2003 r. o świadczeniach rodzinnych (Dz.U. 1994 nr 111, poz. 535 z późn. zm.);
- 7) ustawę z dnia 20 kwietnia 2004 r. o promocji zatrudnienia i instytucjach rynku pracy (Dz.U. 2004 nr 99, poz. 1001 z późn. zm.).

W wymienionych tu aktach znajdują się zapisy, które w szczegółowy sposób realizują usługi, świadczenia i inne przywileje, poprzez realizację których osoby starsze przynajmniej w założeniach otrzymują podmiotowość i znajdują się w sytuacji, w której ich prawa są systemowo respektowane. Te legislacyjne rozwiązania o charakterze szczegółowym mają w swych założeniach realizować prawa osób starszych do zaspakajania ich potrzeb, zgodnie z zasadą pomocniczości. Ich zapisy jednak są osadzone w koncepcji praw socjalnych, a nie praw człowieka, co oznacza, że osoby starsze jako grupa są niejako w realizacji swoich praw „petentem” wobec paternalistycznego suwerena, a nie podmiotem czy też partnerem wobec instytucji społecznej, realizującej niepodważalne i z natury przynależne prawa człowieka. To bardzo osłabia osoby starsze w kwestionowaniu sposobu przestrzegania ich praw, a także daje potężną przewagę stanowiącym prawa socjalne we fragmentarycznym konstytuowaniu tego, co ważne jeśli chodzi o zaspakajanie potrzeb.

Można zapytać, w jakim zakresie te prawa są przestrzegane i realizowane. Otóż zgodnie ze wspomnianą na początku artykułu ustawą o osobach starszych, Prezes Rady Ministrów jest corocznie zobowiązany do składania informacji o sytuacji osób starszych przed Parlamentem. W ustawie są wyodrębnione składowe tej informacji. Pobieżna analiza tych informacji za ostatnie lata wskazuje na to, że te sprawozdania mają charakter powierzchowny, opierają się na danych statystycznych, które dodatkowo są wybierane pod kątem tzw. polityki sukcesu, w raportach brakuje wskazań obszarów problematycznych, wyników badań o charakterze jakościowym, a także wnikliwej oceny procesów społecznych, związanych z respektowaniem praw osób starszych w Polsce. Pisane są one z perspektywy osób i instytucji odpowiedzialnych za sytuację osób starszych, co siłą rzeczy wymusza niski poziom krytycyzmu i dobrą ocenę polityki prowadzonej przez oceniających⁷⁾.

⁷⁾ Ostatni opublikowany raport obejmuje 2017 r. por. Informacja o sytuacji osób starszych w Polsce za rok 2017, Ministerstwo Rodziny, Pracy i Polityki Społecznej, Warszawa 2018.

Dobrym kontrapunktem, który wykracza poza dane statystyczne i ukazuje konkretne przejawy naruszania praw osób starszych są raporty tworzone przez Rzecznika Praw Obywatelskich. W ostatnim z nich RPO wymienia 60 aspektów systemowego naruszania praw osób starszych w różnych obszarach życia społecznego – począwszy od opieki zdrowotnej, poprzez zabezpieczenie socjalne, mieszkalnictwo, opiekę nieformalną, dostęp do wymiaru sprawiedliwości, usługi finansowe, partycypację obywatelską, sytuację osób starszych w systemie pomocy społecznej i penitencjarnym, aż po przemoc wobec osób starszych, czy aktywność naukową osób starszych (Informacja dla Komisji Polityki Senioralnej o sytuacji osób starszych z perspektywy Rzecznika Praw Obywatelskich, 2018). Rzecznik Praw Obywatelskich jest wyczulony na wszelkie przejawy łamania praw osób starszych, ujawnia również zdiagnozowane zjawiska, związane z systemowym naruszaniem tych praw.

W celu zapobiegania negatywnym oddziaływaniom i łamaniu praw osób starszych podjęte zostały międzynarodowe inicjatywy mające na celu promocję strategii antydyskryminacyjnych i troskę o godność osób starszych. Wyrażało się to między innymi w powstawaniu międzynarodowych i krajowych organizacji – stowarzyszeń, fundacji i federacji, które za cel obrały sobie przeciwdziałanie marginalizacji osób starszych w wymiarze ekonomicznym, społecznym, edukacyjnym i kulturalnym oraz nadzór nad przestrzeganiem praw osób starszych. Pośród nich można wymienić, za Agnieszką Nowicką (2015, s. 42), *International Federation on Aging* (IFA), *HelpAge International*, *International Association of Universities of the Third Age* (AIUTA), *European Federation of the Elderly* (EURAG), *European Platform of Senior's Organizations* (EPSO), *Federation Internationale des Associations des Personnes Agees* (FIAPA). Ten katalog można rozszerzyć o takie międzynarodowe organizacje i projekty jak *Help the Aged*, *AGE – The European Older People's Platform*, EURAG, *Age Concern England*, *Age & Opportunity*, *RoAD – Research on Age Discrimination* (Tokarz, 2005, s. 106–109).

Organizacją o bardzo poważnym zasięgu i wpływie ogólnoswiatowym na kwestię przestrzegania praw osób starszych jest *The International Longevity Centre Global Alliance*, ogólnoswiatowa organizacja, zrzeszająca przedstawicielstwa w 17 krajach świata. Misją ILC Global Alliance jest poma-

ganie społeczeństwom w radzeniu sobie z długowiecznością i starzeniem się społeczeństw w pozytywny i produktywny sposób, zwykle przy zastosowaniu podejścia opartego na cyklu życia, podkreślając wydajność osób starszych i ich wkład w rodzinę i społeczeństwo jako całość. Organizacje członkowskie Sojuszu realizują misję poprzez rozwijanie pomysłów, podejmowanie badań i tworzenie forów do debaty i działania, w których osoby starsze są kluczowymi interesariuszami.

Pierwsze przedstawicielstwo ILC zostało założone w Stanach Zjednoczonych w 1990 r. Przez Roberta N. Butlera. ILC Global Alliance obejmuje obecnie oddziały w Stanach Zjednoczonych Ameryki, Japonii, Wielkiej Brytanii, Francji, Dominikanie, Indiach, Afryce Południowej, Argentynie, Holandii, Izraelu, Singapurze, Czechach, Brazylii, Chinach, Australii i Kanadzie. Centra te działają zarówno autonomicznie, jak i wspólnie, aby zbadać, w jaki sposób większa długość życia i większy odsetek osób starszych wpływają na narody na całym świecie. Priorytety centrów to: (1) określenie starzenia się w pracy jako ważnego tematu, nie tylko płatnego zatrudnienia, ale także ciągłego talentu i wkładu osób starszych; (2) promowanie inicjatyw edukacyjnych, badawczych i politycznych, które przyczynią się do aktywnego, zdrowego życia przez całe życie. Jednym z ważnych instrumentów realizacji celów strategicznych ILC jest uświadamianie zakresu nieprzebrzegania praw osób starszych w wybranych obszarach funkcjonowania osób starszych, a następnie tworzenie koncepcji i programów wspierających respektowanie prawa osób starszych do pełnego udziału społecznego (<https://www.ilc-alliance.org/>).

Działalność wymienionych organizacji i tworzone przez nie strategie w swoich założeniach odwołują się do praw człowieka jako konstytuujących prawa osób starszych, jednakże ich działania mocno ogranicza rzeczywistość prawna i społeczna, a także systemy legislacyjne poszczególnych krajów, w których te organizacje działają. Zawsze stają one ze swoimi założeniami wobec rzeczywistości politycznej, w której liczą się interesy grup defaworyzowanych, a osoby starsze raczej do takich grup nie należą, szczególnie w krajach o polityce bardziej liberalnej niż prospołecznej.

Pośród polskich organizacji, które działają wyłącznie na rzecz osób w wieku dojrzałym można wymienić m.in. Polski Związek Emerytów,

Rencistów i Inwalidów, Fundacja „Emeryt”, Stowarzyszenie „mali bracia Ubogich”, Polskie Stowarzyszenie Pomocy Osobom z chorobą Alzheimera, Towarzystwo Samopomocy Starszej generacji „Vis Vitalis”, Federacja Stowarzyszeń UTW, Fundacja Ogólnopolskie Porozumienie Uniwersytetów Trzeciego Wieku. Inne ważne organizacje, które w ramach swojej działalności bronią praw osób starszych to m.in. Biuro Pełnomocnika Rządu ds. Osób Niepełnosprawnych, Forum 50+, Seniorzy XXI wieku!, Helsińska Fundacja Praw Człowieka, Związek Biur Porad Obywatelskich, Centrum Pomocy Prawnej im. Haliny Nieć, Fundacja Akademia Iuris, Polskie Towarzystwo Prawa Antydyskryminacyjnego, Centrum Informacyjne dla Osób Niepełnosprawnych przy Stowarzyszeniu Przyjaciół Integracji. Specyfika polskiego sektora non-profit w obszarze wspierania osób starszych polega na tym, że organizacje działają w rozproszeniu, nie budują sieci współpracy, nie zawierają szerokich porozumień i sieci współpracy na rzecz ochrony i wsparcia osób w wieku dojrzałym. Poszczególne organizacje (np. Caritas, Wielka Orkiestra Świątecznej Pomocy), uwzględniają w swoim profilu działalności aktywność na rzecz osób starszych, ale nie jest to ich jedyne ukierunkowanie, a te działania mają charakter wsparcia doraźnego seniorów bardziej niż programowego działania na rzecz ochrony praw osób starszych. Taką funkcję w Polsce wziął na siebie Rzecznik Praw Obywatelskich, Rzecznik Praw Pacjenta, sądy powszechne, sądy administracyjne i Trybunał Konstytucyjny.

Jeśli chodzi o działania *stricte* prawne na rzecz ochrony osób starszych to wspomnieć należy o globalnej inicjatywie Zgromadzenia Ogólnego ONZ, które ustanowiło dzień 1 października Międzynarodowym Dniem Osób Starszych. Obchodzony jest on od 1991 r., po ustanowieniu go w dniu 14.12.1990. Kolejną inicjatywą było ogłoszenie roku 1999 Międzynarodowym Rokiem Seniorów pod hasłem „Społeczeństwo otwarte dla wszystkich pokoleń”. Od 2006 r. dzień 15 czerwca został ustanowiony Światowym Dniem Praw Osób Starszych, zainicjowany przez amerykańską organizację *International Network for the Prevention of Elderly Abuse* (INPEA). Inicjatywy, związane z ustanawianiem „świąt” mają nie tylko wymiar promocyjny, ale działają na rzecz upowszechniania równego traktowania osób starszych. Przy okazji różnorodnych obchodów dni osób starszych odbywają się deba-

ty, manifestacje, konferencje i inne wydarzenia, w trakcie których poruszane są kwestie ważne dla osób w wieku dojrzałym.

Podjęte zostały również inicjatywy, mające na celu normalizację warunków życia osób starszych poprzez zagwarantowanie ich praw. I tak stosowne zapisy znajdujemy w:

- Karcie Starszych Współobywateli (1988);
- Karcie Wspólnotowej Podstawowych Praw Socjalnych Pracowników (1989);
- Deklaracji Praw i Obowiązków Ludzi Starych (1990), opracowanej przez Międzynarodową Federację Starzenia się i przyjętej w 1991 r. przez Zgromadzenie Ogólne ONZ;
- Europejskiej Karcie Społecznej (1996);
- Europejskiej Karcie Praw Pacjenta Seniora – rekomendowanej przez Międzynarodowe Stowarzyszenie Gerontologii w 1997 r.;
- Karcie Podstawowych Praw Unii Europejskiej (2000);
- Konstytucji dla Europy (Konstytucji Europejskiej 2004 (Zych, 2007, s. 134).

Rzecznik Praw Obywatelskich zaangażował się ponadto w działania na rzecz przyjęcia diskutowanego aktualnie na forum ONZ nowego instrumentu prawa międzynarodowego o prawach osób starszych. Tym instrumentem byłaby najprawdopodobniej Konwencja o prawach osób starszych. Jej przyjęcie w formule wiążącej konwencji mogłoby przyczynić się w skali globalnej do zdecydowanego wzmocnienia zakresu przestrzegania praw osób starszych – nie tylko tych aktywnych, nieprzerwanie uczestniczących w życiu społecznym, ale też tych, których sytuacja psychofizyczna wymaga zapewnienie im opieki w codzienności. Projektowany instrument przyczyniłby się do osadzenia praw osób starszych w prawach człowieka w ogóle, w przeciwieństwie do panującego obecnie trendu do realizacji praw osób starszych poprzez prawa socjalne. Ten ostatni trend może sprzyjać bardziej paternalistycznemu niż partnerskiemu podejściu do osób starszych jako odbiorców działań na rzecz zaspakajania ich potrzeb.

Problem polega jednak na tym, że polskie Ministerstwo Rodziny, Pracy i Polityki Społecznej, które jest odpowiedzialne za prowadzenie polityki senioralnej w Polsce – przygotowuje coroczne informacje o sytuacji osób

starszych, prowadzi działania strategiczne odnośnie polityki senioralnej w Polsce, ma w swojej strukturze wyodrębniony Departament Polityki Senioralnej – nie jest zainteresowane udziałem w debatach międzynarodowych nad przygotowywaną konwencją, co zdaniem ekspertów może oznaczać wykluczenie z grona państw, które będą miały wpływ na ostateczny kształt nowego dokumentu prawa międzynarodowego⁸⁾.

PRAWA OSÓB STARSZYCH W PRAKTYCE

Głównymi zjawiskami, związanymi z nadużyciami i nieprzestrzeganiem praw człowieka w odniesieniu do seniorów, na podstawie literatury przedmiotu (Szczipał, 2015, s. 103–137; Wilk, Gołowkin-Hudała, 2014; Tokarz, 2005) są zachowania przemocowe wobec seniorów w rodzinie i najbliższym otoczeniu. Chodzi tu zarówno o przemoc fizyczną, jak i psychiczną, ekonomiczną, a nawet seksualną. Ponadto zauważa się przejawy ageizmu w obszarze rynku pracy – m.in. w krzywdzących stereotypach na temat możliwości i umiejętności starszych pracowników, dobór pracowników zgodnie z kryterium wieku (preferowanie młodszych pracowników), a nie kwalifikacji i umiejętności, ukryty ageizm przy rekrutacji i w ogłoszeniach o pracę, podobnie jak przy awansach, premiach, szkoleniach, zwolnieniach, pozbywanie się pracowników, którzy osiągnęli wiek emerytalny niezależnie od tego, czy chcą dalej pracować, czy nie.

Osoby w wieku dojrzałym są dyskryminowane w obszarze opieki zdrowotnej poprzez brak systemowej opieki geriatrycznej, brak właściwej, pogłębionej diagnozy i lekceważenie dolegliwości (wiek jako diagnoza), odmowę świadczeń medycznych (badań diagnostycznych i profilaktycznych, zabiegu, operacji, programów lekowych, sprzętu rehabilitacyjnego, zabiegów rehabilitacyjnych), odmowa pomocy medycznej (np. przyjazdu pogotowia, przyjęcia do szpitala), niewłaściwe komentarze pod adresem osób starszych, zaniedbania w opiece w szpitalach, brak wsparcia w leczeniu domowym w oparciu o system publiczny, odcięcie od informacji o diagnozie, lecze-

⁸⁾ Więcej informacji na stronie: <https://www.rpo.gov.pl/pl/content/polska-ignoruje-prace-w-onz-nad-konwencja-oprawach-osob-starszych>.

niu, wynikach badań. Również takie zjawiska, jak zbyt mała, nieczytelna czcionka na ulotkach dołączonych do leków, czy bariery architektoniczne w placówkach medycznych przyczyniają się do sytuacji, w których seniorzy czują się poniżani i marginalizowani.

Osoby w wieku dojrzałym również spotykają się z przejawami postaw dyskryminacyjnych w obszarze prawa, gdzie np. odmawia się im dostępu do bezpłatnych porad prawnych, bezpłatnej reprezentacji obrońców z urzędu, czy nie uwzględnia ich ograniczeń związanych z wiekiem i stanem zdrowia w systemie penitencjarnym.

Innymi zjawiskami, które można uznać za naruszające prawa człowieka w przypadku seniorów, są te dotyczące pomocy społecznej. W ramach działań w tym obszarze potrzeby osób starszych są często spychane na dalszy plan, działania na ich rzecz niedofinansowane, (np. brak dofinansowania usług opiekuńczych), a działania aktywizacyjne, integracyjne, animacyjne zupełnie pomijane w działalności ośrodków pomocy społecznej. Równie krzywdzący jest dla osób starszych mechanizm „progu dochodowego”, który nie uwzględnia specyfiki życia osoby starszej (statystycznie ma ona wysokie dochody, ale chociażby koszty leczenia są często wyższe niż dochód). Dodatkowo istnieją niekorzystne rozwiązania odnośnie do zasad finansowania pobytu osób starszych w domach pomocy społecznej, zasiłków rodzinnych na niepracującego i niezdolnego do pracy małżonka, brak dostępu do programów społecznej i zawodowej reintegracji, które obejmują tylko osoby w wieku produkcyjnym. Dodatkowo kadry pomocy społecznej słabo radzą sobie z diagnozowaniem sytuacji osób starszych, szczególnie w kontekście przemocy, uzależnień, ale też procedury i formularze oraz położenie niektórych ośrodków pomocy w sposób bezpośredni odcina osoby starsze od możliwości korzystania ze wsparcia.

Ludzie starsi często padają ofiarą wyłudzeń, napadów, kradzieży, w tym takich, które trudno stwierdzić od razu, gdyż są popełniane za pomocą nowoczesnych technologii (np. przez pracowników banków lub oszustów internetowych). Seniorzy są dyskryminowani również w obszarze partycypacji publicznej, np. poprzez ograniczone możliwości udziału w wyborach ze względu na swoją niepełnosprawność, brak lub nieumiejętność posługiwania się Internetem, a przez to mniejsze możliwości załatwienia spraw

w urzędzie lub uzyskanie potrzebnych informacji. Dodatkowo z osobami starszymi nie konsultuje się decyzji władz samorządowych, nie wspiera się powstawania środowiska doradczego osób w wieku dojrzałym – rady seniorów są raptem w niewielkiej liczbie gmin i miast w Polsce. W 2014 r. rad seniorów w całej Polsce było 48, w roku 2016 już ponad 100. Notuje się systematyczny wzrost liczby rad seniorów, ale przy 2497 gminach w Polsce jeszcze trochę czasu upłynie, zanim w każdej gminie seniorzy będą mieli swoją reprezentację (Starzyk, Wiśnicka, 2014; Zielińska, 2015). Dodatkowo wydatki na zaspakajanie potrzeb rozwojowych osób starszych (aktywizacji, integracji) stanowią niewielki promil ogółu wydatków w działaniach samorządów lokalnych.

Można również wyróżnić również inne zjawiska, w których osoba starsza może czuć się słusznie pokrzywdzona. Należy do nich komunikacja i przestrzeń miejska – brak ławek w miejscach, w których osoby starsze często przebywają, zła lokalizacja przystanków komunikacji miejskiej, niedostosowane pojazdy komunikacji miejskiej do ludzi z ograniczoną sprawnością, niska kultura pracowników tejże komunikacji (styl jazdy, sposób dojazdu do krawężników), ale też brak kultury osobistej pasażerów (komentarze, nieustępowanie miejsca). Są też ogromne obszary wykluczenia komunikacyjnego, które dotyczy głównie mieszkańców wsi i mniejszych miejscowości, gdzie mieszkańcy są odcięci od możliwości przemieszczania się ze względu na duże ograniczenia transportowe. Podobne zarzuty wysuwają seniorzy pod adresem urzędników i kultury urzędowej – wskazują na bariery architektoniczne, brak ławek/krzeseł w poczekalniach, brak czytelnych oznaczeń w urzędach, trudny do zrozumienia język urzędowy i procedury, traktowanie „z góry” i zniecierpliwienie osób ich obsługujących, odsyłanie od urzędu do urzędu, mała czcionka druków i formularzy, komputeryzacja i nowoczesny system obsługi, z którym osoby starsze mogą sobie nie radzić, a urzędnicy nie potrafią ich przez to przeprowadzić. Innym obszarem zagrożenia dyskryminacją ze względu na wiek jest obszar usług, szczególnie finansowych, ubezpieczeniowych, oraz produktów, np. spożywczych (mała czcionka napisów umieszczanych na produkcie) czy związanych z nowoczesnymi technologiami (np. praktycznie brak wyboru wśród telefonów komórkowych dla

seniorów, lub innych urządzeń dostosowanych do obsługi przez osoby w wieku poprodukcyjnym)⁹⁾.

ZAMIAST ZAKOŃCZENIA – REKOMENDACJE DLA PRZESTRZEGANIA PRAW OSÓB STARSZYCH

Na tle tych wszystkich zjawisk wzrasta potrzeba troski o właściwe miejsce pozycji osób starszych w prawodawstwie oraz nadzorowanie respektowania praw osób starszych chociażby z racji troski o prawa człowieka, co staje się niezwykle aktualnym zadaniem dla instytucji rządowych i obywatelskich zajmujących pozycje troski o położenie osób starszych. Już w 2008 r. Rzecznik Praw Obywatelskich zlecił po raz kolejny przeprowadzenie ekspertyzy na temat przestrzegania praw osób starszych w Polsce (Szatur-Jaworska, 2008). Wnioski, jakie wynikały z tej ekspertyzy, obejmującej swoim zasięgiem obszar pracy, edukacji, rodziny, ubezpieczeń społecznych i zabezpieczenia społecznego, ochrony zdrowia, pomocy społecznej, społecznego uczestnictwa, dostępu do dóbr i usług konsumpcyjnych oraz takich zjawisk, jak przemoc, opierały się na diagnozie stanu respektowania praw osób starszych w danym obszarze. Wspólne wnioski dotyczyły konieczności przeprowadzania kampanii informacyjnych na temat szczegółowych istotnych dla sytuacji osób starszych w Polsce zachowań i wartości (np. kampania uświadamiająca jakie są koszty ageizmu, kampania na temat zasobów osób starszych jako pracowników na rynku pracy, kampanie na temat dyskryminacji i jej zapobieganiu i reagowaniu na jej przejawy, kampania na temat pułapek rynku dóbr i usług). Rekomendacje dotyczyły również finansowego wzmocnienia działań na rzecz osób starszych (np. zasiłki dla opiekunów osób zależnych, szkolenia zawodowe dla osób starszych, społecznego ubezpieczenia pielęgnacyjnego, ubezpieczenia przed ryzykiem niesamodzielności). Ekspertcy wskazywali również na konieczność propagowania wiedzy o starości (np. na temat opieki geriatrycznej czy zja-

⁹⁾ Większość tych zjawisk znajduje swoje potwierdzenie w Raporcie RPO, por. Informacja dla Komisji Polityki Senioralnej o sytuacji osób starszych z perspektywy Rzecznika Praw Obywatelskich, op. cit.

wiska przemocy w środowiskach medycznych i służb społecznych). Wskazywane były również konkretne rozwiązania prawne, konieczne zapisy, np. dotyczące dziedziczenia, ubezwłasnowolnienia, alimentacji, świadczeń rodzinnych. Pomimo że badanie to było prowadzone w 2008 r., wiele z zapisanych tam rekomendacji pozostaje nadal aktualnych, a te same postulaty powtarzają się we wspomnianym już dokumencie z 2018 roku. Nie wiadomo, z jakich powodów postulaty RPO, instytucji, która w Polsce chyba w największym stopniu jest zainteresowana ujawnianiem nieprawidłowości i nadużyć w obszarze respektowania praw osób starszych, nie przekładają się na realne zmiany w konkretnych działaniach legislacyjnych w takim stopniu, aby można było z całym przekonaniem powiedzieć, że kwestia przestrzegania w Polsce praw osób starszych jest nadrzędna dla instytucji odpowiedzialnych za sytuację osób starszych. W małym stopniu na przestrzeni ostatnich lat zostały one uwzględnione w publicznej działalności na rzecz respektowania praw seniorów.

Niewielkie zrozumienie dla kwestii różnych obszarów dyskryminowania osób w wieku dojrzałym ze względu na wiek jest tym bardziej zadziwiające, gdyż z dozą wielkiego prawdopodobieństwa zdecydowana większość obywateli ma szansę na osiągnięcie wieku emerytalnego, a co za tym idzie, znalezienie się w grupie podwyższonego ryzyka dyskryminacji. Jeśli dojdzie do tego naturalne osłabienie i pogarszający się stan zdrowia, wpłynie to na skuteczność różnych zabiegów zmierzających do zapobiegania wszelkim przejawom dyskryminacji przez samych seniorów. Zatem z przyczyn czysto pragmatycznych należy podejmować działania na rzecz ochrony praw osób starszych najszybciej, jak się da, w trosce o obecne osoby starsze, ale też o przyszłe pokolenia coraz liczniej starzejącej się populacji. Wielkie wyzwanie w tej sprawie staje przed instytucjami polityki społecznej, z Ministerstwem Rodziny, Pracy i Polityki Społecznej na czele, które reprezentuje społeczny interes wszystkich obywateli, w tym osób w wieku dojrzałym w szczególności, w kontekście zaspokajania ich potrzeb.

Brakuje w Polsce reprezentatywnych badań na temat zakresu przestrzegania bądź łamania praw osób starszych. Ażeby stwierdzić rzeczywisty stan sytuacji osób w wieku dojrzałym w kontekście ich praw, należałoby przeprowadzić wiele pomiarów badawczych. Z racji jednak drażliwości tema-

tyki badawczej powinny to być badania prowadzone przez niezależnych ekspertów, w żadnej mierze niezwiązanych z ustawodawcą, natomiast podejście badawcze powinno być w jak największym stopniu triangulowane, ze względu na stosowane metody, źródła wiedzy i osoby prowadzące proces badawczy. Badania powinny obejmować różnorodne obszary badawcze, systemy, w których osoby starsze funkcjonują (np. obszar opieki zdrowotnej, pomocy społecznej, prawa, edukacji, kultury itp.), po to, aby w jak największym stopniu ujawniać jednostkowe, ale przede wszystkim systemowe naruszenia praw osób starszych. Dopóki takie badania nie zostaną przeprowadzone, pozostają jedynie przyczynkowe komentarze do sytuacji polskich seniorów w kontekście dyskryminacji. Chociaż nawet te fragmentaryczne doniesienia powodują, że o ochronę praw osób starszych należy się bardzo zatroszczyć.

BIBLIOGRAFIA

- Blunt Bugental, D., Hehman, J.A. (2007). Ageism: A review of research and policy implications. *Social Issues and Political Review*, 1(1), 173–216.
- Bocianowski, P. (2009). Dyskryminacja pracowników ze względu na wiek w najnowszym orzecznictwie Europejskiego Trybunału Sprawiedliwości. *Praca i Zabezpieczenie Społeczne*, 9, 8–17.
- Czykwin, E. (2007). *Stygmat społeczny*. Warszawa: WN PWN.
- Frąckiewicz, L. (red.). (2003). *Polska a Europa. Procesy demograficzne u progu XXI wieku. Proces starzenia się ludności Polski i jego społeczne konsekwencje*. Katowice: Wydawnictwo AE.
- Giddens, A. (2004). *Socjologia*. Warszawa: WN PWN.
- GUS. (2017). Jakość życia osób starszych w Polsce. Warszawa: GUS.
- Halicka, M., Halicki, J., Kramkowska, E., Szafranek, A. (2015). Law enforcement, the judiciary and intimate partner violence against the elderly in court files. *Studia Socjologiczne*, 2, 195–214.
- Halicki, J. (2006). Społeczne teorie starzenia się. W: M. Halicka, J. Halicki (red.), *Zostawić ślad na ziemi*. Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku.
- <https://www.ilc-alliance.org/>
- <https://www.rpo.gov.pl/pl/content/polska-ignoruje-prace-w-onz-nad-konwencja-oprawach-osob-starszych>.
- Informacja dla Komisji Polityki Senioralnej o sytuacji osób starszych z perspektywy Rzecznika Praw Obywatelskich. (2018). Warszawa: Biuro RPO.
- Informacja o sytuacji osób starszych w Polsce za rok 2017. (2018). Ministerstwo Rodziny, Pracy i Polityki Społecznej, Warszawa.

- International Population Reports. (2015). U.S. Government Printing Office, Washington DC.
- Kępa, E. (2012). *Historie wydobyte z cienia*. Kraków: Universitas.
- Klimczuk, A. (2012). *Kapitał społeczny ludzi starych a przykłady mieszkańców miasta Białystok*. Lublin: Wiedza i Edukacja.
- Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r. uchwalona przez Zgromadzenie Narodowe w dniu 2 kwietnia 1997 r., przyjęta przez Naród w referendum konstytucyjnym w dniu 25 maja 1997 r., podpisana przez Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej w dniu 16 lipca 1997 r. (Dz.U. 1997 nr 78, poz. 483).
- Konwencja o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności sporządzona w Rzymie dnia 4 listopada 1950 r., zmieniona następnie Protokołami nr 3, 5 i 8 oraz uzupełniona Protokołem nr 2 (Dz.U. 1993 nr 61 poz. 284).
- Kotarbiński, T. (1987). *Pisma etyczne*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich,
- Kowal, P., Goodkind, D., He, W. (2016). *An Aging World: 2015*. International Population Reports. Washington DC: U.S. Government Printing Office.
- Kuchcińska, M. (2009). Edukacja przeciw marginalizacji seniorów. *Chowanna*, 2, 173–186.
- Leszczyńska-Rejchert, A. (2010). *Człowiek starszy i jego wspomaganie. W stronę pedagogiki starości*. Olsztyn: Wydawnictwo Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego.
- Levy, S.H. (2018). Toward Reducing Ageism: PEACE (Positive Education about Aging and Contact Experiences) Model. *The Gerontologist*, 58, 2.
- Maćkowiak, J. (2017). *Osoby starsze jako ofiary przemocy domowej. Ujęcie wiktymologiczne*. Kraków: Oficyna Wydawnicza Impuls.
- Merton, R.K. (1982). *Teoria socjologiczna i struktura społeczna*. Warszawa: PWN.
- Miluska, J. (2008). *Obrazy społeczne grup narażonych na dyskryminację. Uwarunkowania społeczno-demograficzne i psychologiczne*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM.
- Miluska, J. (1996). *Tożsamość kobiet i mężczyzn w cyklu życia*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM.
- Nasze ciała, nasze życie*. (2004). Gdańsk: Stowarzyszenie Współpracy Kobiet NeWW – Polska.
- Nelson, T. (2003). *Psychologia uprzedzeń*. Gdańsk: GWP.
- North, M.S., Fiske, S.T. (2013). A prescriptive intergenerational-tension ageism scale: Succession, identity, and consumption (SIC). *Psychological Assessment*, 25(3), 706–713.
- Nowicka, A. (2015). Ustanowienie praw osób starszych jako przejaw dążeń do poszanowania poglądów, zachowań i potrzeb ludzi zaawansowanych wiekowo. W: B. Antoszewska, U. Bartnikowska, K. Ćwirynkało (red.), *Porozmawiajmy o starości...* Olsztyn: Wydawnictwo Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego.
- Orzechowska, G. (2006). Seniorzy wobec marginalności i marginalizacji społecznej. W: K. Białobrzeska, S. Kawula (red.), *Człowiek w obliczu wykluczenia*

- i marginalizacji społecznej. Wokół zagadnień teoretycznych.* Toruń: Wydawnictwo Edukacyjne „Akapit”.
- Pędich, W. (1996). *Ludzie starzy.* Warszawa: CRSS.
- Powszechna deklaracja praw człowieka, rezolucja uchwalona przez Zgromadzenie Ogólne ONZ 10 XII 1948.
- Prawa człowieka. Poradnik dla osób starszych.* (2012). Warszawa: BIULETYN RPO – Materiały, nr 72.
- Robertson, D., King-Kallimanis, B., Kenny, R., (2015). Negative perceptions of aging predict longitudinal decline in cognitive function. *Psychology and Aging, 30*(4).
- Rutkowska, J., Krause, A.K. (red.). (2009). Obszary społecznej marginalizacji – niepełnosprawność. Olsztyn: Wydawnictwo Olsztyńskiej Szkoły Wyższej.
- Rysz-Kowalczyk, B. (2001). *Leksykon polityki społecznej.* Warszawa: Instytut Polityki Społecznej Uniwersytetu Warszawskiego, Oficyna Wydawnicza „ASprA-Jr”.
- Shenkin, S.D. et al. (2014). The Attitudes to Ageing Questionnaire: Mokken Scaling Analysis, PLOS ONE.
- Skibińska, E. (2009). Dyskryminacja ze względu na wiek. *Monitor Prawa Pracy – zmiany, orzecznictwo, praktyka, 4.*
- Słownik języka polskiego PWN.* (2019). Warszawa: WN PWN.
- Starzyk, K., Wiśnicka, M. (2014). *Zoom na rady seniorów. Diagnoza funkcjonowania.* Stocznia.
- Swift, M. i in. (2013). Themes from older men’s lay definitions of successful aging as indicators of primary and secondary control beliefs over time: The Manitoba Follow-up Study. *Journal of Aging Studies, 27, 4,* 410–418.
- Synak, B. (1999). Ludzie starzy. W: W. Kwaśniewicz (red.), *Encyklopedia socjologii* (T. 2, s. 144–149). Warszawa: Oficyna Naukowa.
- Szatur-Jaworska, B. (2003). Społeczeństwo dla wszystkich grup wieku – prezentacja koncepcji. *Praca Socjalna, 2,* 24–35.
- Szatur-Jaworska, B. (2005a). Uwagi o ekskluzji i inkluzji na przykładzie polityki społecznej wobec ludzi starych. W: J. Grotowska-Leder, K. Faliszek (red.), *Ekskluzja i inkluzja społeczna. Diagnoza – uwarunkowania – kierunki działań* (s. 68–71). Toruń: Wydawnictwo Edukacyjne „Akapit”.
- Szatur-Jaworska, B. (2005b). Wprowadzenie. W: B. Tokarz (red.), *Stop dyskryminacji ze względu na wiek. Głos ekspertów, doświadczenia osób starszych.* Warszawa: Akademia Rozwoju Filantropii w Polsce.
- Szatur-Jaworska, B. (red.). (2008). Stan przestrzegania praw osób starszych w Polsce. Analiza i rekomendacje działań. Warszawa: Biuro RPO Nr 65.
- Szczupał, B. (2015). Przemoc wobec osób starszych i przemoc domowa w polskim społeczeństwie. W: B. Antoszevska, U. Bartnikowska, K. Ćwirynkało (red.), *Porozmawiajmy o starości...* Olsztyn: Wydawnictwo Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego.
- Szukalski, P. (2004). Uprzedzenia i dyskryminacja ze względu na wiek (ageizm) – przyczyny, przejawy, konsekwencje. *Polityka Społeczna, 2,* 11–15.

- Szukalski, P. (2012). Przyczyny ageizmu wobec seniorów – fakty i mity. W: E. Kantowicz, G. Orzechowska (red.), *Zagrożone człowieczeństwo*. T. II: *Obszary zagrożenia człowieka w realiach współczesności*. Kraków: Oficyna Wydawnicza Impuls.
- The 2018 Ageing Report. Underlying Assumptions & Projection Methodologies. (2018) European Union,
- Tokarz, B. (red.). (2005). *Stop dyskryminacji ze względu na wiek. Głos ekspertów, doświadczenia osób starszych*. Warszawa: Akademia Rozwoju Filantropii w Polsce.
- Trafiałek, E. (2003). Marginalizacja ludzi starych a dylematy polityki społecznej. W: E. Kantowicz, A. Olubiński (red.), *Działanie społeczne w pracy socjalnej na progu XXI wieku*. Toruń: Wydawnictwo Edukacyjne „Akapit”.
- Ustawa z 27 sierpnia 2004 r. o świadczeniach opieki zdrowotnej finansowanych ze środków publicznych (Dz.U. 2004 nr 210, poz. 2135 z późn. zm.).
- Ustawa z dnia 11 września 2015 r. o osobach starszych (Dz.U. 2015 poz. 1705).
- Ustawa z dnia 12 marca 2004 r. o pomocy społecznej (Dz.U. 2004 nr 64, poz. 593 z późn. zm.).
- Ustawa z dnia 17 grudnia 1998 r. o emeryturach i rentach z Funduszu Ubezpieczeń Społecznych (Dz.U. 1998 nr 162, poz. 1118 z późn. zm.).
- Ustawa z dnia 19 sierpnia 1994 r. o ochronie zdrowia psychicznego (Dz.U. 1994 nr 111, poz. 535 z późn. zm.).
- Ustawa z dnia 20 kwietnia 2004 r. o promocji zatrudnienia i instytucjach rynku pracy (Dz.U. 2004 nr 99, poz. 1001 z późn. zm.).
- Ustawa z dnia 24 stycznia 1991 r. o kombatantach oraz niektórych osobach będących ofiarami represji wojennych i okresu powojennego (Dz.U. 1991 nr 17, poz. 75 z późn. zm.).
- Ustawa z dnia 28 listopada 2003 r. o świadczeniach rodzinnych (Dz.U. 1994 nr 111, poz. 535 z późn. zm.).
- Willets, D. (2013). *The pinch: how the baby boomers took their children's future – and why they should give it back*. London: Atlantic Books.
- World Population Ageing. (2015). United Nations, New York.
- Zebrowitz, L., Montepare, J. (2008). Za młody, za stary – piętnowanie osób dorastających i ludzi starszych. W: T. Heatherton, R. Kleck, M. Hebl, J. Hull, *Społeczna psychologia piętna*. Warszawa: WN PWN.
- Zielińska, G. (2015). Ogólnopolskie spotkanie rad seniorów „Zoom na rady seniorów. Diagnoza i wyzwania”. Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe.
- Zielińska-Król, K. (2015). Automarginalizacja jako bariera w adaptacji i readaptacji społeczno-zawodowej osoby niepełnosprawnej. *Roczniki Teleologiczne*, 1, 69–83.
- Zych, A.A. (2007). *Leksykon gerontologii*. Kraków: Oficyna Wydawnicza Impuls.

THE RIGHTS OF ELDERLY PEOPLE AND THE SOCIAL EXCLUSION

ABSTRACT

The issue of the elderly people's rights has been discussed more and more often in the broader context of human rights. There is much evidence from social life that these rights are not being respected to the extent they should be. Securing and respecting the rights of older the elderly is becoming a challenge for state authorities that uphold human rights and create the directions of social policy for the rights protection. It is especially important as the elderly people due to their age, health status, weakened social position, rarely become advocates of their own interests. They are victims of an unobvious and often invisible process of marginalization and self-exclusion from an active social life.

The aim of this article is to sketch the phenomenon of the marginalization of the elderly in the context of mechanisms related to their functioning on the one hand, and age, and on the other to social attitudes towards seniors. There are presented the elderly people's rights and basic conditions for the rights to be respected..

Keywords: marginalization, self-marginalization, elderly people, elderly people's rights